

про пометь до книг єсть записано (Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 гг. // Киев, старина, 1892. – С.11). Номінативні речення у пам'ятках староукраїнської мови рідко вживані¹¹.

На нашу думку, оскільки історія різних типів односкладних речень за часом і способом формування неоднакова, потрібно розглядати кожен із них окремо на певних синхронних зрізах мови, враховуючи семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції. З цього приводу О.С.Мельничук зазначав: "Ніякі спроби чисто формального, зовнішньо-описового підходу до засобів синтаксичної організації речення без врахування їх семантичних функцій не можуть дати істотних результатів для висвітлення структури речення"¹². Функціональний підхід до історичного синтаксису дасть змогу поглибити вивчення односкладних речень, з'ясувати механізм утворення чи перебудови цих конструкцій.

¹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : У 4 т. – М., 1968. – Т.3. – С.317; ²Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1955. – Ч.2. – С.217; ³Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. – К., 1972. – С.232; ⁴Слишко І.І., Гулявко Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблеми питання. – К., 1994. – С.99; ⁵Там само. – С.183; ⁶Там само. – С.185; ⁷Вихованець Л.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С.73; ⁸Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С.114; ⁹Там само. – С.146; ¹⁰Там само. – С.164; ¹¹Історія української мови : Синтаксис. – К., 1983. – С.288; ¹²Мельничук О.С. Зазнач. роб. – С.47.

А.А.Дем'янюк, асп.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ КОМПОЗИТИВ У МОВІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ XVI-XVII СТОЛІТЬ

Основоскладання (композиція) – один з найпоширеніших способів словотворення, відомий українській мові на всіх етапах її історичного розвитку. Він характеризується різноманітністю словотвірних типів і багатством семантико-стилістичного функціонування.

Мета пропонованої статті – дослідити стилістичні функції композитиву у системі староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII ст.

Матеріалом для дослідження є поезія епохи Бароко, зокрема твори Даміана Наливайка, Гавриїла Дорофіївича, Олександра Миттури, Касіяна Саковича, Давида Андрійовича, Софронія Почаського,

© А.А.Дем'янюк, 2001.

Кирила Транквіліона-Ставровеського, Лазаря Барановича, Варлаама Ясинського, Антонія Радивиловського, Івана Величковського, Дмитрія Туптала, Петра Поповича-Гученського, Климентія Зиновїва, багатьох анонімних авторів.

Бароко – це апогей стилістичних шукань, революція форми як знаку життєствердності, що, об'єднуючи "верхи й низи життя", виражала невситиме прагнення до гармонії, до цілісності буття. Бароко як стиль, як світогляд і як спосіб мислення відображає бажання осягнути світ у космічній єдності, означити його словом, відтворити в символі, наректи іменем, співзвучним вічності, і водночас – окреслити через знайомі речі, події, почуття. Мова творів бароко є мовою метафоричних образів і умовних означень, які не лише виступають елементом декорації та естетизації філософських і ліричних міркувань, а й є своєрідним поверненням до системи символів, заглибленням у власну міфологічну свідомість.

Органічним елементом українського мовного бароко були складні слова, переважно двоосновні, які, втілюючи дві ідеї в одному слові¹, надавали мові староукраїнської поезії не лише семантичної глибини, а й пишності, урочистості.

Звичайно, не всі композити можуть бути зараховані до "окраси" стилю. Серед них знаходимо немало таких, які виражають тільки складне поняття чи уявлення, що уточнює думку автора, не надаючи їй відтінку урочистості. Такими є переважно композити на позначення абстрактних понять, зафіксовані в богословських і етичних роздумах письменників (*славословіє, чоловіколюбие, дерзноглаголаніє* та ін.).

Виразним художнім прийомом стилю "плетіння слівес", який часто використовували барокові поети, є вживання поруч складних слів з однаковим компонентом, переважно другим, що, сприяючи римуванню тексту, творить цілісну художньо-сміслову та ритмічну єдність:

*Земля от небеси приняла бога
и свѣту показала плотоносца,
а небо от земли приняло человека свѣтоносца.*

(К. Транквіліон-Ставровеський. – УПК. – 247).

*С повѣдою въскресный от мертвых тридневно,
даждь ми поблиздати смерть грѣха повседневно*

(І. Величковськ. – 94).

*Где нынѣ суть миролюбци,
И роскошны сластолюбци,
А лакомны златолюбци?*

(К.Транквіліон-Ставровецкий. – УПК. – 317).

Повторення композитів та похідних від них, що, позначаючи концептуальні поняття, є ключовими словами мовної картини світу автора, надає мові поезії семантичної концентрації і художньої виразності:

*Але пан милосердний того понехавши,
Над тобою ся, б'їдним, бозко злитовавши.
Твои грѣхи на себе охотне приймуст,
Тебе сильний остатне надлого ратуст,
Милосердієм знятий незносіе страдаєст.
На безчестиом дрѣвѣ для тебе умираєст.
Милосердыє то его послѣдне знижило,
Подлюю чловечества шату на нь възложило.
Моць милосердя его всю землю тримаєст,
На милосердю его моцно ся вспираєст.
Радуйтеся, людїє, в духу возыграйте,
Милосердыє панское славно ублажайте*

(Й.Волкович. – УП. – 170).

*Вышнею благодатию во сытость уноєст,
глубиною мудрості обилно исполнен,
О благодати горней Дамаскин мудрствуст,
благодатному орлу в слѣд путешествоуст*

(І.Величковськ. – 133).

Виділенню певної смислової ознаки образу сприяє вживання поруч із композитом спільнокореневого з одним із його компонентів слова:

*Солнце сличную свою шату отмѣнило,
Темносмутным одѣньєм смутне ся прикрыло*

(Й.Волкович. – УП. – 148).

Ефект підсилюється, якщо, окрім спільнокорених, вживаються ще й близькозвучні слова:

*Благочестія даром Бога благо чтивя,
Благоу часть ты чести в небѣ получила.
Даждь и миѣ участіє сего дара блага
Благочестія на все полена и драга*

(В.Ясинський. – УП. – 242).

У староукраїнській поезії кінця XVI-XVII ст. спостерігаємо "на-
низування" однорідних означень, виражених композитами-при-

кметниками, які, як правило, перебувають у постпозиції до означуваного слова:

*Плод прорастает боголюбивый,
Во вѣрѣ его непозыблемый,
Изящный, преобладающий и всеблаготворный*
(І.Армашенко. – УЛ. – 111).

*А не наша воля грѣхотворная,
Но твоя, отче святыи, воля благословенная*
(К.Транквіліон-Ставровещкий. – УПК. – 238).

*Тога мя пощади долготерпеливе,
Сладкій мой Иисусе, многомилостиве*
(К.Транквіліон-Ставровещкий. – УК. – 310).

Значне місце у творчості барокових поетів, зокрема в поезії К.Зиновіва, посідають антонімічні пари, серед яких переважають однокореневі, утворені додаванням частки не до одного з композитів:

*Мл(с)рдная матка и богу угодна:
а немил(с)рдная не вѣкъ кому годна*
(К.Зинов. – 269).

*Прето всѣкъ не треба того благословенства:
же не приня(т) о(т) бога неблагословенства*
(К.Зинов. – 124).

Разом з тим у поезії згаданого автора засвідчені складні слова з однаковими другими й антонімічними першими компонентами, внаслідок чого самі композити набувають антонімічних відношень з яскраво вираженим стилістичним забарвленням:

*Родо(ст) бо зове(т)ся то благополучно(ст):
а ско(р)бь якая по(л)векъ тою(ж) злополучно(ст)*
(К.Зинов. – 84).

Надзвичайно поширеним у мові староукраїнської поезії кінця XVI-XVII ст. було вживання композитів-прикметників у функції епітетів, які передавали певний обсяг естетичної інформації, втілювали філософські та художні ідеї стилю. А.М.Веселовському належить відома афористична формула: "Історія епітета є історією стилю в скороченому виданні"². Це визначення, на нашу думку, стосується не лише епітета, а й усіх словесних образів в системі стилю.

А.С.Єлеонська, характеризуючи стиль Єпіфанія Славинецького, зауважує, що складні епітети – один із зображальних засобів, які допомагають оновити звичні образи, внести у словесну тканину

риси індивідуальності³. Якщо стійке повторення того самого композита-прикметника при тому самому означуваному слові наближає його до постійного епітета, то сама кількість різних варіацій епітета при тому самому слові свідчить про багату мовну палітру автора, його прагнення уникнути монотонності й одноманітності.

Епітети відіграють важливу роль у збагаченні образу. Їх умовно можна поділити на риторичні (постійні, традиційні), епітети-інтенсифікатори (гіпербола), метафоричні епітети (завдяки яким слово, власне, і набуває свого метафоричного значення)⁴.

У бароковій образності питома вага належить риторичним епітетам, котрі, на нашу думку, варто розглядати як своєрідну данину середньовічній формальності та етикетності, з якою барокова поезика за інерцією ще рахувалася:

Внес свѣтъ тяжкоприкрого смутку позбавляет
(Й.Волкович. – УП. – 168).

З тяжкогорким въздыханьсм родича жаловал
(Д.Андрієвич. – УПК. – 352).

Плат нетвердоумный на смерть Христа даст
(І.Величковськ. – 111).

Орла быстролютного годность ти даровал
(Г.Бутович. – УП. – 206).

Есмы ли скудоумны, умну ся смиряем
(І.Армашенко. – УП. – 232).

Чимало композитів, уживаних у поетичних контекстах, належить до активного лексичного фонду староукраїнської літературної мови кінця XVI-XVII ст. Це лексеми, існування яких зумовлене усталеними літературними традиціями: *тезоименный, многочюдный, нелицемѣрный, древоделный, доброчесный, христоненависный, благодѣтельный, лихоимный, злославлен, благословенный* та ін.

Широко відображені у віршах і наслідки словесної творчості поетів – авторські неологізми (оказіоналізми). Основою творення неологізмів є літературні джерела, усне мовлення. Новотвори виникають за моделями, що існують у мові і пояснюються закономірностями її розвитку. Поетичні okazіоналізми здебільшого стилістично виразні й досконалі, зрозумілі читачам, створюють неповторну лексичну палітру вірша.

Композити-оказіоналізми виникають, як правило, на базі слів основного лексикону і не є чимось принципово новим. Беручи за зразок різні за ступенем продуктивності словотвірні моделі склад-

них слів, поети створюють свіжі, несподівані своєю новизною окаціоналізми-складення, експресивно-стилістична функція яких повністю виявляється лише в певному контексті.

Простежимо, як функціонують композити-новотвори в староукраїнській поезії кінця XVI-XVII ст., адже поезія, за влучним висловом В.М.Русанівського, – це "краса, створена талантом і вимогливістю поета, втілена в найкращий мовний матеріал"⁵.

Як правило, вживання композита-окаціоналізму узгоджується зі стилістичними вимогами твору:

*О строкгая смерти, так жесь нас засмутила,
Горкопелынным плачем гойне напоила*

(Д.Андрієвич. – УПК. – 353).

*О душе моя, душе, чему не ридаси,
Горкобыстрых слѣз з очей чем не выпускаси*

(Й.Волкович. – УП. – 156).

Поєднання в одному контексті складних прикметників-неологізмів, утворених за однаковими чи різними словотвірними моделями, несе певне стилістичне навантаження, підкреслює образну й лексичну сконденсованість поезії:

*Нащо чистаа паща, ззираючи,
Тяжкоприкую скорб в серци маючи,
Горкокрывави слѣзы выливаст*

(Й.Волкович. – УП. – 163).

Елементи композитів-окаціоналізмів вступають у різні опосередковані смислові відношення. Частина складень можуть бути рівноправними (утворені на основі сурядних сполук), тоді семантика слова наближається до суми значень його компонентів: *темносмутный, горкобыстрый* та ін. Найбільш поширеними в поезіях староукраїнської літературної мови кінця XVI-XVII ст. є складні слова, утворені на базі підрядних сполук. Перший компонент цих композитів конкретизує, уточнює другий, базовий компонент складення:

*Квѣток, Христос воскресший, червонофарбистий,
Кровию искропленный, яко клейиот чистий.*

(П.Попович-Гученський. – УП. – 336).

Розгляд функцій прикметників у поезіях епохи Бароко підтверджує висловлену С.Я.Єрмоленко думку про те, що з-поміж інших означень "означення прикметникового походження відкривають

широкі можливості для переносного, метафоричного вживання ознак, для формування трохеїчних виразів⁶.

В означальних відношеннях найяскравіше виявляється роль прикметників-новотворів як художнього тропу-епітета. Поети прагнуть створити епітети з емоційним забарвленням. Для цього вони послуговуються твірними словами, що передають матеріальну і нематеріальну якість предметів, їх ознаки, створюючи епітет на основі певної паралелі. У результаті ознаки кольору чи смаку, форми чи запаху стають не стільки носіями реальної прикмети, скільки засобами вираження емоційної ознаки, тобто суб'єктивно забарвленими індивідуальними образами предметів, явищ, думок, почуттів:

*О сердце мог горким трупкам упоينو,
Пелинномерзким ядом скорби обтяженно*
(Й.Волкович. – УП. – 158).

У самій системі добору епітетів відбивається поетичний світ митця, його симпатії й антипатії. Уживанням прикметників у переносному значенні поети висловлюють особисте ставлення до описуваного, власну оцінку, а оцінність, як відомо, – невід'ємна риса поетичного слова:

*Сугубоглазый парящий высоко
Орел на солнце обращает око.*
(Л.Барановч. – УП. – 217).

*О смутная новина, полная фрасунку,
О пелинногорчистый мерзкой скорби трупку*
(Й.Волкович. – УП. – 148).

Дані спостережень засвідчують, що майже всі поети кінця XVI – XVII ст. творять композити-неологізми (як на основі сурядних, так і підрядних сполук). Більше їх у Й.Волковича, Г.Бутовича, П.Поповича-Гученського, Л.Барановича, менше – у К.Саковича, І.Величковського, К.Зиновієва, Д.Туптала та ін.

Таким чином, у староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст., зокрема в поетичних творах, активно функціонують композити, що є не лише засобом стиснення в словесні одиниці окремих понять і уявлень, а й яскравим стилістичним засобом, що служить для вираження різного типу експресій та емоцій. Переважна більшість композитів-окаціоналізмів спирається на загальнонародні мовні традиції і виникає на основі наявних моделей слів. Мові художніх творів протипоказаний шаблон, і естетично осмислені окаціоналізми урізно-

манітнюють лексичні та стилістичні можливості поезії; семантично місткі й образно глибокі, вони сприяють творенню поетичних образів. Новотвори-складення є вдалим засобом авторського ліричного самовираження, тонким знаряддям художнього впливу на читача.

¹Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1969. – С.14;
²Минералов Ю.И. "Мнимые неправильности": подражание слову // Теория художественной словесности. – М., 1999. – С.301; ³Елеонская А.С. Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – начала XVIII в. – М., 1989. – С.215; ⁴Андрієнко Л.О. Генеза та особливості структури поетичної метафори бароко: Дис... канд. філолог. наук. – К., 1996. – С.82; ⁵Русанівський В.М. Слово в поезії // Рідне слово. – 1972. – Вип.6. – С.50; ⁶Ермоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – К., 1969. – С.25.

Списак умовних скорочень назв джерел

- І.Величковськ. – Величковський І. Твори. – К., 1972.
К.Зинов. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971.
УЛ – Українська література XVII ст. – К., 1987.
УП – Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992.
УПК – Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – К., 1978.

Т.Л.Видайчук, асп.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ

Правопис як система правил передачі мови на письмі, кодифікованих у сучасному розумінні цього слова, формально був відсутній в Україні протягом кількох віків. Єдина орфографічна структура української мови формувалася поступово, разом зі становленням графіки як основного конструктивного матеріалу орфографії. Графіка й орфографія завжди тісно пов'язувалися як між собою, так і з історією писемності, а отже, з історією народу.

Правописні тенденції значною мірою визначались екстралінгвістичними факторами. Так, із XVI ст. відомі спроби польської шляхти і католицького духовництва нав'язати українському письменству латинську азбуку. З початку XVIII ст. у Східній Україні під впливом російської літературної мови почала поширюватись так звана "гражданка".

© Т.Л.Видайчук, 2001.